

Zbigniew Jasiewicz  
Instytut Etnologii i Antropologii Kulturowej UAM

## **Początki etnologii/antropologii kulturowej w Polsce. Poszukiwanie nazw dla zainteresowań badawczych i rodzącej się dyscypliny**

Istotne i interesujące w ramach nauki jest nadawanie nazw kierunkom zainteresowań badawczych i dyscyplinom naukowym. Służy ono nie tylko wyznaczaniu pola badawczego i wskazywaniu miejsca w klasyfikacji nauk, ale również gromadzeniu się i organizowaniu badaczy i kształtowaniu ich tożsamości oraz komunikowaniu się ze społeczeństwem i instytucjami państwowymi. Zaproponowana indywidualnie lub przez zespół nazwa, jeśli zostaje przyjęta, jest wyrazem konsensusu środowiska naukowego lub, jeśli nazw tych jest wiele, również jego zróżnicowania w poglądach na przedmiot, metody, powiązania interdyscyplinarne i cele dyscypliny. Zdarza się, że nazwy kierunków zainteresowań badawczych i dyscyplin wyrażają wartości i emocje. Podlegają porządkującej i normatywnej działalności krajowych i międzynarodowych gremiów naukowców oraz są formalizowane w postaci list dziedzin i dyscyplin naukowych, zatwierdzanych przez administrację państwową. Niekiedy, z powodów ideologicznych, stają się przedmiotem bezpośredniej ingerencji państwa totalitarnego. Działania mające na celu wynalezienie, ujednoczenie i upowszechnienie nazw dyscyplin, ważne w czasie powstawania tych dyscyplin, nie tracą na znaczeniu w trakcie ich dalszych przekształceń. Nazwy dyscyplin i zmiany tych nazw, także zmiany ich znaczenia, towarzyszące rozwojowi poszczególnych dziedzin wiedzy, są tym samym świadectwem historii nauki.

Dobrego przykładu złożoności procesu kształtowania dyscypliny i perypetii z jej nazwaniem dostarczają dzieje etnologii i antropologii kulturowej na świecie, w Europie, także w Polsce. To właśnie początki etnologii i antropologii w naszym kraju, od końca XVIII w. do połowy XIX w., i podejmowane wówczas próby nazwania prac badawczych będą przedmiotem tego opracowania. Działania mające na celu wypracowanie i ujednoczenie stosowanej terminologii, ważne także w obrębie studiów europejskich, podejmowano również później (por. Zadrożyńska-Barącz 1970, s. 212; *Etnografia*... 1081; Kaniowska 1996, s. 103 i in.). Wybór, akceptacja i upowszechnienie

przyjętej przez środowisko etnologów polskich nazwy dla uprawianej dyscypliny są przedmiotem naszych rozważań i starań do dzisiaj (por. Jasiewicz 2006, s. 29).

Historią etnologii zajmuję się jako etnolog przekonany o kontynuacji, choć nie zawsze ciągłej, jaka jest udziałem przeszłości i teraźniejszości dyscypliny, i znaczeniu pytań, które dzięki współczesnej wiedzy możemy i chcemy sformułować wobec przeszłości. Przyjmuję zatem, podobnie jak wielu innych etnologów/antropologów kulturowych, podejmujących studia nad historią własnej dyscypliny, stanowisko prezentystyczne, polegające na, zgodnie z określeniem George'a W. Stockinga, zajmowaniu się przeszłością dla teraźniejszości (Stocking 1968, s. 3), choć staram się unikać skrajności tego ujęcia. To przecież charakter dzisiejszej etnologii i antropologii kulturowej wskazuje kierunek poszukiwań w przeszłości idei i działań, które mogą zostać uznane, z obecnej perspektywy, za ważne dla narodzin i późniejszych przekształceń dyscypliny. Tę perspektywę tworzy dzisiaj nie tylko zadziwienie kulturą obcych – ludów odległych krain, i „swoich obcych” – ludzi żyjących tuż obok, lecz w wyróżniających się subkulturach, do niedawna w kulturze ludowej, ale także refleksja nad kulturą uznawaną za własną, choćby w ramach antropologii codzienności. Zakres poszukiwań będzie zatem szerszy od tego, który był przyjmowany jeszcze kilkanaście lat temu w studiach nad historią polskiej etnologii/antropologii kulturowej.

Prace świadczące o intensyfikacji działań, zapowiadających pojawienie się nowej dyscypliny, odnajdujemy w piśmiennictwie polskim, od końca XVIII w., w pięciu sferach zainteresowań. Były to: rozważania nad pochodzeniem i rozwojem kultury ludzkości, przedstawienia kultury ludowej, próby rejestrowania sposobu życia przedstawicieli innych niż chłopska warstwa narodu, opisy kultury ludów pozaeuropejskich, zainteresowanie grupami etnicznymi. Pochodzenie i rozwój ludzkości interesowały uczonych tak wybitnych jak Stanisław Staszic i Hugo Kołłątaj. Opisanie kultury ludowej obejmowano głównie, choć nie wyłącznie, ludność w granicach Rzeczypospolitej, zróżnicowaną etnicznie i wyznaniowo, wyróżniano przy tym mieszkańców kresów wschodnich. Dokumentowano także życie codzienne – „życie domowe” szlachty i mieszczan. Ludy pozaeuropejskie poznawano z tłumaczonych prac obcych oraz opisów polskich podróżników i zesłańców; publikacje relacji zesłańców polskich były jednak do połowy XIX w. jeszcze nieliczne. Dowody zainteresowania sprawami etnicznymi, także ich związkiem z kwestią narodową, odnajdujemy w różnych rodzajach piśmiennictwa, m.in. w: publicystyce, rozprawach naukowych, relacjach podróżniczych, pamiętnikach i listach.

Zadziwienie innością, traktowane często jako inspiracja dla naszej dyscypliny, w początkach jej kształtowania w Polsce dotyczyło głównie odległych ludów. Świadczy o tym choćby tytuł dzieła Benedykta Chmielowskiego, poprzedzającego zresztą badany okres: *Nowe Ateny albo Akademia wszelkiej sciencyi pełna [...] alias o [...] narodów manierze, co kray który ma w sobie dziwnych ciekawości...* (1745–1746). Ważniejsze było poszukiwanie wartości, które można by użytkować jako wzory przydatne w tamtym czasie, odnajdywanych nie tylko w odległej przeszłości, ale również współ-

częśnie, w tym także w kulturze ludowej. Silna była ponadto świadomość przemijalności codzienności, którą należało zarejestrować. Jędrzej Kitowicz w *Opisie obyczajów za panowania Augusta III*, napisanym pod koniec lat 80. XVIII w., a wydanym dopiero w latach 1840–1841, stwierdza:

Ci, co przed nami żyli stem lat prędzej [...] wcale byli odmiennych od naszych obyczajów [...]. Ci, co po nas nastąpią za lat sto Polacy, pewnie się od nas dzisiaj żyjących tak będą różnili, jak się my różnimy od dawniejszych (Kitowicz 1985, s. 23).

Hugo Kołłątaj, nawołując w swoim znanym liście przesłanym Janowi Majowi, do poznania „obyczajów pospółstwa”, uzasadnia swój apel m.in. potrzebą „zostawienia potomności rzetelnego świadectwa, w jakim stanie były obyczaje naszego ludu przy ostatecznej rzeczy naszych zmianie” (Kołłątaj 1810, s. 34). Dodajmy, że określenie „pospółstwo” doczekało się definicji w pracy Sebastiana Sierakowskiego z 1811 r. Stwierdza on: „Powszechnie mamy za pospółstwo lud wiejski, lud po miasteczkach i lud uboższy w miastach większych”. Kryterium przynależności do pospółstwa czyni on jednak nie tylko stan społeczny i poziom materialny, ale również wartość człowieka. Pozwala mu to na przekroczenie barier stanowych i dostrzeżenie, zapewne dla celów wychowawczych, że „pod tymi znakami we wszystkich ludzi klasach znajduje się pospółstwo” (Sierakowski 1811, s. 3, 4). Cele poznawcze, dla jakich podejmowano działalność wyprzedzającą powstanie etnologii, w tym działalność dokumentacyjną, przeplatały się z celami ideologicznymi i związanymi z nimi praktycznymi, wynikającymi z przeświadczenia o potrzebie reform i przekształcenia społeczeństwa, właściwymi okresowi oświecenia, a w Polsce uzasadnionymi i wzmocnionymi utratą państwowości.

Przed pojawieniem się opartych na grece lub łacinie terminów, określających nowe, powstające głównie w XVIII w. dyscypliny naukowe, próby poznawcze zapowiadające te dyscypliny nazywano w językach narodowych przez wymienienie ich przedmiotu. Etnologia/antropologia kulturowa uznaje obecnie za swój przedmiot kulturę rozumianą najczęściej jako sposób życia ludzi w różnych ich kontekstach społecznych i sytuacjach egzystencjalnych: ludzkości, czyli – w języku Stanisława Staszica – „rodu ludzkiego”, grup etnicznych, narodów, społeczeństw i inaczej ukształtowanych grup oraz sfer ich życia, korzystających ze stworzonych przez nich lub dla nich i właściwych im idei, zachowań i wytworów. W piśmiennictwie polskim interesującego nas okresu termin „kultura” dopiero się pojawił i często był stosowany wymiennie z nieco wcześniejszym u nas terminem „cywilizacja”, który przeważał w pracach naukowych (Serejski 1965, s. 241 i in.), m.in. w pismach Hugona Kołłątaja. Po raz pierwszy (zapewne po raz pierwszy, mogą przecież zostać ujawnione nowe źródła) termin „kultura” użyty został w liście Adama Kazimierza Czartoryskiego do Józefa Zawadzkiego z 1809 r.: „Raguzę [Dubrownik – Z.J.] sławną z kultury języka i wszelkich nauk” (Michalski 1958, s. 205). Wkrótce znalazł się w tytule pracy Ignacego Lubicz-Czerwińskiego *Rys dziejów kultury i oświecenia narodu polskiego*

z 1816 r. Tam też został zdefiniowany jako stan i wartość w procesie rozwoju ludzkości, a więc w znaczeniu „cultura animi” Cyserona, utożsamiany z oświeceniem:

Istotnie oświecenie i kultura to jest: zbliżenie się człowieka albo narodu do stanu doskonalszego w społeczności ludzkiej [...]. Przed owym stanem bywa ów człowiek grubym tylko rozsądkiem [...] od natury obdarzony [...] ani smaku społecznego życia, ani cnót ludzkości, a zatem dziki jest (Lubicz-Czerwiński 1816, t. I, s. 1–2).

Nieobce jednakże było Ignacemu Czerwińskiemu rozumienie kultury jako właściwości warstw i stanów społecznych. Pisze bowiem o „kulturze szlacheckiej” i „kulturze duchowieństwa” i wiąże je z obyczajami, ocenianymi poprzez „wzrost kultury” i „utrata kultury” (Lubicz-Czerwiński 1816, t. II, s. 24, 37). Termin „kultura”, nadal w znaczeniu głównie selektywnym i wartościującym, zastosowany został dwa lata później w artykule Franciszka A. Grzymały *Rys historyczno-statystyczny Cesarstwa Japońskiego* (1818, s. 39–40, 45). „Kulturę”, w rozumieniu bliskim przyjętemu później w antropologii, wprowadził w latach 20. XIX w. Joachim Lelewel. Pisał on o „działaniu ludzkim w całej różnorodności swojej, czyli kulturze ludzkiej”, na którą składają się: „uobyczajnienie człowieka, jego religijne i moralne ukształcenie, jego społeczne urządzenie się, jego charakter, działalność i zdolności, estetycznie w sztukach ożywione, a filozofią wspierane, jego przemysł, jego rozumowe, naukowe i piśmienne płody” (Lelewel 1826, s. 85, 49–50, za: Serejski 1965, s. 241–242; por. również: Kłoskowska 1991, s. 8; Bednarek 1995, s. 24). Podobnie Joachim Lelewel definiuje kulturę w *Wykładach dziejów powszechnych*, przygotowanych do druku w 1849 r., na podstawie skryptów opracowanych w czasie profesury wileńskiej w latach 1822–1824, zwracając uwagę na jej wymiar zarówno materialny, jak i mentalny:

Historia kultury wykłada postęp i odmiany rodu ludzkiego w jego religijnym, moralnym i obyczajowym ukształceniu, w jego społecznym urządzeniu się, w jego działalności i zdolnościach, jakie się objawiają w jego pracy ręcznej i umysłowej, estetycznie w sztukach ożywionych, a filozofią (ród ludzki) wsparty zostaje w swych rozumowych, naukowych i piśmiennych płodach (Lelewel 1959, s. 110).

Do czasu upowszechnienia się terminu „kultura” stosowano zwykle określenie „obyczaje” (por. Damrosz 1988, s. 44), etymologicznie wyprowadzone od czasownika „obyknąć”, „przywyknąć”, „mieć zwyczaj” (Bańkowski 2000), rozumiane jako powtarzalny i zestandaryzowany typ zachowań i towarzyszących im wytworów. Termin ten występuje np. jako nazwa zbiorcza, obejmująca wiele dziedzin, w znanym liście Hugona Kołłątaja do Jana Maja, wysłanym z Ołomuńca 15 lipca 1802 r., opublikowanym po raz pierwszy w 1810 r. w „Pamiętniku Warszawskim” i powtórzonym, w interesującym nas fragmencie, w przypisie do artykułu *Obrzędy weselne ludu wiejskiego...*, zamieszczonego w „Tygodniku Wileńskim” w 1819 r. Po stwierdzeniu, że potrzebne jest „doskonałe dzieło o obyczajach, zwyczajach, obrządkach narodu pol-

skiego", Hugo Kołłątaj do „obyczajów pospółstwa” zalicza: „ich mowę”, „różnice w ubiorze”, „obrzędek przy godach weselnych, przy urodzinach, przy pogrzebach”, „zabawy”, „muzykę”, „instrumenty muzyczne”, „gody roczne”, „pieśni”, „bajki i historie”, „gusła i zabobony”, „postacie i fizjonomie”, „gatunek pożywności”, „mieszkania”, „pasterstwo i rolnictwo”, „rękodzieła”, „nałogi i wady”, „choroby” i „sposoby ratowania chorych” (Kołłątaj 1810, s. 33 i n.; *Obrzędy...* 1819, cz. 2, s. 85 i n.). Opisowo-wyliczający sposób zakreślania pola badań, z wykorzystaniem podobnego jak u Hugona Kołłątaja zestawu dziedzin zainteresowań, odnajdujemy u wielu innych badaczy. Tak postępował, w okresie późniejszym, m.in. Oskar Kolberg, nadając wydanym w latach 1857–1890, za swego życia, 23 tomom *Łudu* podtytuł *Jego zwyczaje, sposób życia, mowa, podania, przysłowia, obrzędy, gusła, zabawy, pieśni, muzyka i tańce*. Rozpatrywano także relacje między częściami składowymi „obyczajów”. Kilkadziesiąt lat przed pojawieniem się listu Hugona Kołłątaja Jędrzej Kitowicz, w znakomitym dokumencie sposobu życia *Opisie obyczajów za panowania Augusta III*, stwierdza: „przedsięwziąwszy pisanie o obyczajach polskich, najpierw udałem się do opisania religii, która gruntem obyczajności będąc, pierwszeństwo między obyczajami trzymać powinna” (Kitowicz 1985, s. 53).

Bliski związek określenia „obyczaje” z terminem „kultura” dostrzegł Jan Rutkowski w artykule napisanym zaraz po II wojnie światowej. Zauważył on, że Władysław Łoziński i Jan Stanisław Bystron w swoich pracach łączą „obyczaje”, traktowane jako codzienność, przeciętność dnia, z „życiem” i nie widzą różnicy między nimi a kulturą (Rutkowski 1959, s. 8). Określenie „życie”, powiązane z obyczajami czy zwyczajami, występowało nader często w piśmiennictwie polskim końca XVIII i początków XIX w. Było zwykle uzupełnione odniesieniami do grupy lub sfery działalności człowieka: „życie narodowe”, „życie różnych narodów”, „życie ludu”, „życie rodzinne” lub „życie domowe”. Innym określeniem, spotykanym w literaturze początków XIX w., stosowanym dla scharakteryzowania sposobu życia, był „gust” – upodobanie, zamiłowanie, wzór, styl życia. Odnajdujemy je m.in. w pracy Józefa Władysława Bychowca *Rzut oka na Rosyją* (1817).

Spośród wymienionych kierunków zainteresowań szczególną popularność i znaczenie społeczne zyskały w Polsce prace dotyczące kultury ludowej. To one miały określony przedmiot, metodę gromadzenia materiałów i cele. Miały także wsparcie nauki i piśmiennictwa z zagranicy, m.in. *Pieśni Osjana* Jamesa Macphersona i dzieł Johanna G. Herdera. Ich rozwojowi sprzyjała ponadto wyrazistość dystansu kulturowego chłopca i jego pozycji społecznej, dystansu głębiej odczuwanego na skutek przemian oświeceniowych (Woźniak 1995, s. 26 i in.), powiązanie sprawy ludu ze sprawą narodową oraz rozwojem społeczno-gospodarczym, wreszcie możliwość uzasadnienia zainteresowania kulturą ludową i jej interpretacji z pozycji zarówno postępowych, jak i konserwatywnych. „Folklor stał się pierwszym etapem kształtowania się niezależnego pola badawczego przyszłej etnologii”, napisał Aleksander Posern-Zieliński (1973, s. 45). Rozwiniętym zainteresowaniom literaturą ludową

i wierzeniami towarzyszyło jednak, w okresie romantyzmu, traktowanego przez Józefa Bursztę jako system myślenia „antyetnograficzny”, zarzucenie szerszego programu badań kultury zaproponowanego wcześniej przez Hugona Kołłątaja (Burszta 1973, s. 30 i in.).

Podejmowanie problematyki kultury ludowej i intensyfikacja badań nad nią napotykały jednak opory. „Obyczajów pospółstwa” często nie uznawano za przedmiot godny zainteresowania. Informował o tym m.in. zasłużony dla popularyzacji poszukiwań ludoznawczych „Tygodnik Wileński”. We wstępie do pierwszej części artykułu *Obrzędy...* stwierdzono jedynie, że „podobnego rodzaju opisanie, oprócz zaspokojenia ciekawości, ważne są jeszcze pod względem naukowym” (*Obrzędy...* 1819, cz. 1, s. 1). Za to w przypisie do drugiej części artykułu redakcja ujawnia, że „znaleźli się tacy, którym podobne wiadomości do smaku wcale nie przypadły”, i podpierają się stanowiskiem Kołłątaja, cytując fragmenty jego znanego listu. „Cenzorom [...] nie lubiący wiadomości o chłopskich obyczajach” z kolei przypomina, że publikując tego rodzaju materiały, „Tygodnik” dostosował się do „życzeń Ministerstwa narodowego oświecenia w Monarchii Rosyjskiej” (*Obrzędy...* 1819, cz. 2, s. 82 i n.). Mimo tych przeszkód to właśnie badania kultury ludowej pierwsze spośród przedstawionych powyżej zainteresowań poznawczych zyskały szansę przekształcenia się w oddzielną dyscyplinę naukową.

Zapowiedziami powstania dyscypliny naukowej były pojawiające się coraz liczniej artykuły przynoszące materiały dotyczące głównie literatury ludowej, apele o gromadzenie informacji terenowych, uwagi metodyczne dotyczące badań i uzasadnienia ich celu oraz próby nadania im nazwy zgodnej z konwencjami przyjętymi w ówczesnej nauce, a więc z wykorzystaniem greki. Pierwszy w piśmiennictwie polskim pojawił się termin „etnografia”, najwcześniej zapewne w *Instrukcjach do układania po gimnazjach i szkołach powiatowych zapisów w przedmiotach różnych nauk*, opublikowanych w „Dzienniku Wileńskim” w 1816 i 1817 r. Było to tłumaczenie z języka rosyjskiego, z podaniem roku druku oryginału – 1812, lecz bez zapisu w języku rosyjskim tytułu źródła. Poszukiwania, które przeprowadziłem w Rosyjskiej Bibliotece Narodowej w Petersburgu, pozwoliły ustalić, że tłumaczenia dokonano z *Nastawlienij dla sostawlienija w gimnazjach i ujezdnych ucziliszczach zapisok po raznym naukam izdanych ot Gławnogo Prawlienija Ucziliszcz, z Zaleceniami ministra oświaty cesarstwa hr. Aleksieja Razumowskiego*, opublikowanych w Sankt Petersburgu. Również w literaturze rosyjskiej było to prawdopodobnie pierwsze zastosowanie terminu „etnografia”, dotąd nieodnotowane; Siergiej A. Tokariew wskazywał dopiero na 1824 r. (1966, s. 185). Za nim lata 20. jako datę pojawienia się w Rosji terminu „etnografia” powtórzono w pracach polskich (np. Burszta 1974, s. 189). Wcześniej, bo w 1807 r., został wprowadzony do piśmiennictwa szwedzkiego (Bringéus 1966, s. 326, za: Kopczyński 2008, s. 18). Termin ten, przyjmowany w innych znaczeniach, znany był jednak od dawna, już w XVII w., wówczas to znalazł się w tytule dzieła Jana Olovinusa *Ethnographia Mundi*, wydanego w Magdeburgu w 1608 r. (Wróblewski 1969, s. 12). W nauce rosyjskiej

został przyjęty pod wpływem uczonych niemieckich, pracujących w Rosji w XVIII w., a przede wszystkim pod wpływem historyka i językoznawcy Augusta Ludwiga Schlözera. To ten uczyony, pracujący w Göttingen i Sankt Petersburgu, gdzie był asystentem Gerharda Friedricha Müllera, jednego z czołowych inicjatorów badań historycznych i etnograficznych na Syberii, autor *Allgemeine Nordische Geschichte*, opublikowanej w Halle w 1771 r., w dziele tym pierwszy zastosował termin „etnografia”, traktowany jako synonim „Völkerkunde” (Vermeulen 1995, s. 39, 42; 1996, s. 99; Gingrich 2007, s. 85). Potwierdzeniem jest to, że w *Instrukcjach...* zalecono wzorowanie się na pracach „Szlecera (Schloetzer)” (*Instrukcje...* 1816, s. 133). Do *Instrukcji...* dotarł zasłużony w gromadzeniu materiałów do historii polskiej etnologii Wiesław Bieńkowski, nie dostrzegł jednak wymienienia w nich etnografii i mylnie wskazał 1817 r. jako datę ich wydania (Bieńkowski 1956, s. 41, 59). Warto odnotować znaczenie publikowanych ankiet („instrukcji”, „apeli”, „wskazówek”) w rozwoju poszczególnych dyscyplin naukowych. Pierwszą z nich, mającą znaczenie dla poszukiwań w sferze kultury ludowej, były *Punkta do zebrania postrzeżeń i wiadomości w przedmiotach fizycznych...* (1805), obejmujące m.in. czary, medycynę i podania (Kamocki 1953, s. 7; Bieńkowski 1956, s. 41), sformułowane jednak przez przyrodników z Uniwersytetu Wileńskiego i mające im służyć. Ankiety takie stały się ważnym narzędziem służącym nie tylko gromadzeniu materiałów, ale również poszerzaniu kręgu osób zainteresowanych problematyką ludoznawczą: przyciąganiu czytelników, kreowaniu autorów, jednym słowem, kształtowaniu środowiska ludzi zainteresowanych poszukiwaniami ludoznawczymi, tak ważnego w czasie, kiedy brakowało instytucji i profesjonalistów w tej dziedzinie.

W *Instrukcjach...* etnografia znalazła się w ramach *Instrukcji do układania zapisów w przedmiocie historii* wśród metod i „nauk pomocnych” historii, takich jak krytyka i hermeneutyka, dyplomatyka, lingwistyka, chronologia, geografia, genealogia, heraldyka, numizmatyka, statystyka, literatura oraz historyka albo metodologia historii. Etnografia dostarcza historii, stwierdzono, „licznych i po części obszernych opisań narodów zamieszkałych w Rosji [...], potrzeba wyrazić nie tylko rzeki, ale i strumienie, nad którymi żyją błąkające się ludy: potrzeba oznaczyć, które pokolenia rozmaitymi mową dialektami” (*Instrukcje...* 1816, s. 136, 138). Z analizy zadań stawianych etnografii wynika, że miała się ona zajmować raczej narodami i ludami odległymi, pozaeuropejskimi. Dla Rosji, ekspandującej na teren Azji, z jej zróżnicowaną strukturą etniczną, tak rozumiana etnografia stała się ważną nauką o znaczeniu praktycznym. Dla Polaków, zamieszkałych na ziemiach włączonych do imperium rosyjskiego, wiedza o ludach spoza kręgu kultury europejskiej, żyjących w państwie rosyjskim, była częścią wiedzy o tym państwie. Pochodziła z doświadczeń zesłańczych, ale także z podróży naukowych i doświadczeń z miejsca podjęcia pracy. Do zdobywania wiedzy o Rosji zachęcał „Dziennik Wileński” w nocie redakcyjnej poprzedzającej artykuł sygnowany literami JK. *Stan polityczno-jeograficzny Rosyi* (1806, s. 1). Zwłaszcza na początku XIX w., kiedy Rosja była jeszcze państwem stanowym

i dynastycznym, a nie narodowym, część Polaków współpracowała z zaborcą: „jedni dla kariery, inni z lojalności, a jeszcze inni z wyłącznie względów naukowych” – jak pisał Jerzy Róźiewicz (1984, s. 90). Pojawiły się ważne opisy ludów Azji Środkowej i Kaukazu z podróży Jana Potockiego w latach 1797–1798 (1959) oraz wiele relacji przekazywanych z miejsc pracy, m.in. *Wiadomości z Syberii. Wyjątki z listów Pana Tadeusza Hreczyny...* (1817), lekarza, który pozostawił interesujące informacje dotyczące nie tylko Rosjan żyjących na Syberii, ale również Jakutów i Tunguzów (Ewenków) oraz innych tubylczych ludów Syberii i Dalekiego Wschodu.

Zainteresowanie własnym narodem i ludem i innymi narodami, głównie chyba jednak europejskimi, znalazło swój wyraz w *Instrukcji do układania zapisów w przedmiocie statystyki i topografii*, także przetłumaczonej z wymienionych już *Nastawlienij...*, a opublikowanej w „Dzienniku Wileńskim” z 1817 r. Znalazł się w niej dział *Obyczaje i zwyczaje*, poświadczający związki XIX-wiecznej statystyki z ludoznawstwem. Wskazano w nim na zróżnicowanie społeczne – „każdy stan w społeczności ma obyczaje i zwyczaje sobie właściwe”, i wyróżniono „szlachtę”, „stan średni” oraz „wieśniaków i pospólstwo w miastach”. Zwrócono uwagę na obszary wielonarodowościowe: „Jeżeli zaś gubernia zamieszkała jest od różnych narodów, należy każdy z nich opisać osobno”. Polecono zainteresować się ubiorami, a nawet odmianami mody, „życiem wewnętrznym czyli domowym”, edukacją kobiet, wychowaniem dzieci, miłością do ojczyzny, a również charakterem narodowym (*Instrukcja...* 1817, s. 100, 101). Odróżniono zatem etnografię jako naukę o odległych ludach od zainteresowań obyczajami głównie własnego narodu i innych narodów europejskich. Dla tej dziedziny zainteresowań nie było stosownej nazwy. Nader interesującą próbę wprowadzenia takiej nazwy podjęto w wielokroć tu przytaczanym „Dzienniku Wileńskim”, będącym organem Uniwersytetu Wileńskiego. W dwóch kolejnych tomach VII i VIII z 1819 r. stworzono dział *Etologia*, umieszczony na czele innych działów, takich jak *Estetyka*, *Fizjognomika*, *Powieści i romanse* czy *Poezja*. Z zawartości tego działu wynika, że miał prezentować materiały i omówienia dotyczące obyczajów i literatury ludowej. Zamieszczono w nim przecież wymieniony już artykuł *Obrzędy weselne ludu wiejskiego...*, z dołączonym w przypisie listem Hugona Kołłątaja do Jana Maja, tłumaczenie *Piosenki pospólstwa litewskiego* i *Śpiewów ludu litewskiego* oraz dwuodcinkowe studium Józefa Sękowskiego *O zabawach i śpiewach nowożytnych Greków*. Można przypuszczać, że była to próba odróżnienia etnografii, zajmującej się odległymi ludami, identyfikowanej wówczas z *Völkerkunde*, od zainteresowań własnym ludem i innymi narodami europejskimi. Termin „etologia” nie był zatem błędnym zapisem „etnologii”, jak sądzono (Bieńkowski 1956, s. 43; Posern-Zieliński 1973, s. 65), lecz został celowo wprowadzony dla określenia poszukiwań i opracowań ludoznawczych. Nie wiemy, kto nazwę tę w Wilnie zaproponował i jak interpretował oraz czym został zainspirowany. Termin „etologia”, przyjęty przez Johna Stuarta Milla do oznaczenia nauki o kształtowaniu charakteru narodowego i indywidualnego oraz przez Wilhelma Wundta do oznaczenia badań nad obyczajami i zwyczajami ludów, prze-

trwał długo, m.in. w encyklopediach polskich z końca XIX w., takich jak encyklopedia Orgelbranda, *Wielka encyklopedia powszechna* i *Wielka encyklopedia powszechna ilustrowana*. Stosowany był jednak głównie w psychologii i filozofii i nie utrwał się w etnologii i antropologii kulturowej.

Termin „antropologia” znany był od początku XVI w. Zapowiedź nauki o człowieku, ujmowanym we wszystkich jego aspektach, a więc nauki o zakresie szerszym niż dotychczasowa „etnografia” lub nauka o obyczajach, nauki inkluzywnej, bo obejmującej dyscypliny o węższym zakresie, ujawniła się w piśmiennictwie polskim pierwszej połowy XIX w. w pracach przyrodników. Szerokie rozumienie nauki o człowieku, bez stosowania nazwy „antropologia”, przyjął Jędrzej Śniadecki. W dziele *Teoria jestestw organicznych*, wydanym po raz pierwszy w latach 1804–1811 i powtórzonym, bez zmiany treści, w 1838 r., stwierdził:

Nauka zaś poświęcająca się jego [człowieka – Z.J.] uwadze powinna obejmować wszystkie podobne względy; powinna zająć wszystko, co tylko wiedzieć można o jego składzie i wykształceniu; o siłach w nim, na niego i przez niego działających; o jego stosunkach do reszty otaczającego go przyrodzenia; o początku, wzroście, postępkach i schyłku jego życia; o czynnościach i mocy tak całej jego maszyny, jako i pojedynczych narzędzi; na koniec o stosunkach jego towarzyskich, czyli do jestestw jemu podobnych (Śniadecki 1838, II, s. 3).

Do tego „wykształcenia” i stosunków społecznych przywiązuje autor dużą wagę i poświęca im ostatnie rozdziały tomu trzeciego: *Różnica ludzi zależąca od klimatu*, *Różnice pierwiastkowego ukształcenia czyli rodzaje ludzi* i *Różnice ludzi wynikające ze związków towarzyskich*. Podobnie naukę o człowieku, nazwaną już antropologią, określił, lecz już bez szerokich horyzontów właściwych Jędrzejowi Śniadeckiemu, Józef Jasiński, autor pracy uznawanej za pierwszy polski podręcznik antropologii *Antropologia o własnościach człowieka fizycznych i moralnych* (1818). Napisał on: „Jeśli potrzeby życia wiążą człowieka ze światem fizycznym, nie mniej też wiążą go ze światem moralnym, to jest ze społecznością ludzi w towarzystwie żyjących” (Jasiński 1818, XVI). Inne rozumienie antropologii zawierał intrygujący, znany mi tylko z tytułu, *Prospekt do dzieła pod napisem: Nauka o człowieku uważanym co do sprawności jego w życiu ze społecznymi ludźmi, czyli antropologia pod względem pragmatycznym* Józefa Władysława Bychowca (1819), o którym to prospekcie Karol Estreicher w *Bibliografii polskiej XIX stulecia* napisał: „Skończyło się na prospekcie” (Estreicher 1961, s. 641). Prospektu tego nie odnalazłem jednak mimo poszukiwań w bibliotekach w Polsce, Petersburgu, Wilnie i Mińsku. Prospekt dzieła Józefa W. Bychowca, ucznia Immanuela Kanta w Królewcu i tłumacza jego i Johanna Gottfrieda Herdera prac na język polski (Wępsięć 1937, s. 159), miał zapewne sygnalizować studium o charakterze normatywnym, wskazującym na cele człowieka, a więc należące do antropologii filozoficznej, a nie opartej na empirii antropologii stosowanej społeczno-kulturowej. Rozważania nad zróżnicowaniem rasowym i etnicznym, traktowanymi jako zjawiska dynamiczne, podjął,

opierając się na znajomości literatury europejskiej, Stanisław Rzewuski. Pierwszy przedstawił próbę scharakteryzowania struktury „plemiennej [etnicznej – Z.J.] narodu polskiego”, przedstawianego jako ogół mieszkańców ziem polskich, a więc nie naród etniczny, ale połączony zamieszkaniem w dawnym państwie naród, w obecnej terminologii, polityczny. Stanisława Rzewuskiego interesują również migracje i tworzenie się narodów. Stwierdza, że dla tego rodzaju poszukiwań nie wystarcza „fizjologia”, rozumiana tu jako badanie cech fizycznych ludzi, lecz ona „koniecznie z badaniami historycznymi, etnograficznymi i filologicznymi powinna być połączona” (Rzewuski 1830, s. 338 i in.). W piśmiennictwie polskim pierwszej połowy XIX w. nie stwierdzano, z wyjątkiem artykułu Stanisława Rzewuskiego i zainteresowań „fizjonomiką”, właściwych już Hugonowi Kołłątajowi, związków między badaniami antropologicznymi a etnograficznymi. Przekonanie o przynależności etnografii, a przede wszystkim etnologii, do nauk antropologicznych pojawi się w nauce polskiej dopiero w drugiej połowie tegoż stulecia.

Do literatury polskiej termin „etnologia” wchodzi dopiero w połowie XIX w., choć w nauce europejskiej jest używany od lat 80. XVIII w. Został do niej wprowadzony przez Adama Františka Kollára w Wiedniu i Alexandra Cézara Chavannes w Lozannie, a w latach 30. i 40. XIX w. znalazł się w nazwach stowarzyszeń naukowych w Paryżu i Londynie, zainteresowanych zresztą głównie kwestiami rasowymi (Vermeulen 1995, s. 40, 41; 1996, s. 99, 100). W piśmiennictwie polskim zastosował ten termin, chyba jako pierwszy, Jan Rymarkiewicz w artykule *Nauka o narodowości, czyli ethnologia*, opublikowanym w Poznaniu w 1849 r. Artykuł ten znany był już Franciszkowi Gawelkowi i umieszczony został w jego *Bibliografii ludoznawstwa polskiego* (1914, s. 222), lecz nie był uwzględniany dotychczas w studiach nad historią polskiej etnologii. Jan Rymarkiewicz, wzorem nauki niemieckiej i pod wpływem *Wiosny Ludów* oraz polskiej „filozofii narodowej”, widzi etnologię jako niezwykle ważną samodzielną dyscyplinę naukową, zajmującą miejsce między etnografią a filozofią. Charakteryzuje ją następująco:

Jest ona szczytem etnografii i podstawą historiozofii i ma to powołanie, żeby z naturalistycznych i empirycznych materiałów etnografii, na drodze systematycznego badania i koniecznego rozumowania odsłonić normalną, organiczną narodowości przyrodę; żeby wnieść się na stanowisko historiozoficzne i okazać we wszystkich narodowościach zastosowaną tę samą niezmienną narodowości budowę, ten sam organiczny proces jej życia i cel ostateczny (Rymarkiewicz 1849, s. 135).

Dzieli etnologię na „ogólną, czyli teoretyczną” i „zastosowaną, czyli praktyczną”. Wskazuje na jej części składowe, z których pierwsza zajmuje się początkami narodowości, druga duchem narodowym, a trzecia budowaniem ojczyzny w trzech wymiarach: ziemskim, duchowym i osobistym. Ubolewa, że nie powołano jeszcze katedr uniwersyteckich dla niej przeznaczonych (Rymarkiewicz 1849, s. 137 i n.). W rok po ukazaniu się pracy Jana Rymarkiewicza anonimowy autor, tym razem we Lwo-

wie, publikuje artykuł *Kilka słów o etnologii*. Poucza w nim, że „etnologia nie ogranicza się, jak to mylnie mniemają niektórzy, rozgatunkowaniem plemion ludzkich, względnie tylko na dostrzeżone różnice fizyczne” – nawiązując w ten sposób do utożsamiania etnologii z nauką o rasach, właściwemu stowarzyszeniom etnologicznym z pierwszej połowy XIX w. we Francji i Anglii. „Chodzi tu jeszcze – kontynuuje – o anatomię porównawczą pod względem moralnym. Jakie, któremu z plemion, właściwe są przymioty albo wady” (*Kilka...* 1850, s. 676). Ryszard Berwiński, jak się sądzi, wprowadził termin „ludoznawstwo” (por. Wróblewski 1967, s. 15; Damrosz 1988, s. 73); nie potrafiłem jednak go odnaleźć w pracach autora *Studiów o literaturze ludowej*. Pojawienie się „ludoznawstwa” było poprzedzone próbą wprowadzenia terminu „narodopis”, przejętego z literatury czeskiej. Dokonał tego Piotr Dahlmann, tłumacz dzieła Pawła Józefa Szafarzyka *Słowiański narodopis*, wydane go we Wrocławiu w 1843 r. „Narodopis” jednakże, jak o tym napisał Jan Karłowicz w haśle *Etnografia i etnologia*, umieszczonym w t. XIX *Wielkiej encyklopedii powszechnej ilustrowanej* z 1897 r., „jakoś się nie utarł on w mowie naszej” (za: Gajkova 1959, s. 40). Charakterystyczne, że terminem „ludoznawstwo”, powszechnie niegdyś stosowanym, głównie na przełomie XIX i XX w., m.in. w pracach Jana Karłowicza, a będącym już dzisiaj tylko terminem o znaczeniu historycznym, zachowanym z tego powodu w nazwie Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego, nigdy nie określano na ziemiach polskich instytucji akademickich.

Połowa XIX w. to zwiększenie zainteresowania człowiekiem, ludem – warstwą społeczną, i ludem (narodem) jako grupą etniczną i jego kulturą, rozwijanie metod i precyzowanie celów oraz zaczątki instytucjonalizacji i profesjonalizacji tych badań. Były wówczas znane wszystkie najważniejsze terminy stosowane później jako nazwy ukształtowanej już dyscypliny: antropologia, etnografia, etnologia. Akcent przesunął się z zainteresowań literaturą i wierzeniami ludowymi, traktowanymi dotąd głównie jako źródło historyczne (Kutrzeba-Pojnarowa 1977, s. 20), na szerszej ujmowaną kulturę ludu i ludów, których badanie zwano teraz najczęściej etnografią. Upowszechnieniu tej nazwy sprzyjało pojawienie się jej, za sprawą Wincentego Pola, w roku akademickim 1850/1851 i 1851/1852, wśród tytułów wykładów na Uniwersytecie Jagiellońskim (m.in. Zawistowicz-Adamska 1966, s. 29, 30), opublikowanie pierwszego podręcznika z tego zakresu *O plemionach rodzaju ludzkiego czyli krótkiego rysu etnografii*, którego autorem był Jean Julien d’Omalius d’Halloy (1852), a tłumaczem i autorem wstępu W.P. – najprawdopodobniej nie Wincenty Pol, jak początkowo sądziłem, ale Wacław Przybylski, oraz wielokrotne przywoływanie tego terminu i wskazywanie na znaczenie etnografii przez Antoniego Nowosielskiego (Marcinkowskiego) w jego nierównej, lecz cennej z wielu przyczyn monografii *Lud ukraiński* (1857). Znamienne było w połowie XIX w. zróżnicowanie nie tylko nazw, ale również problematyki zainteresowań i związków z innymi dyscyplinami naukowymi. Wincenty Pol, posługujący się nazwą „etnografia”, umieścił ją w ramach geografii i w ten sposób zbliżył do nauk przyrodniczych. Ryszard Berwiński, w *Studiach o lite-*

raturze ludowej ze stanowiska historycznej i naukowej krytyki (1854), przeciwstawił się dotychczasowym poglądom na twórczość ludową, przygotowując, z pozycji historyka literatury i kultury, warunki dla rozwoju późniejszej etnologii i folklorystyki. Książka Ryszarda Berwińskiego, napisał Adam Fischer, tworzy w historii polskiej etnologii „słup graniczny między dawnymi a nowymi laty”. Niezrozumiana i odrzucona przez współczesnych, doczekała się uznania dopiero w latach 80. XIX w., kiedy to Jan Karłowicz i redagowana przez niego „Wisła” budowali podstawy nowoczesnej etnologii (Fischer 1946, s. 154, 155). Jan Rymarkiewicz przedłożył program etnologii jako nauki o „narodowościach” (narodach, grupach etnicznych) i wskazał na jej bliskość z historią i geografiami, lecz związał ją przede wszystkim z filozofią. Przedstawione zróżnicowanie trwale wpłynęło na rozwój etnologii/antropologii kulturowej i przesądziło o zakresie podejmowanych przez nią problemów i różnorodności przyjmowanych rozwiązań.

## Bibliografia

Bańkowski A.

2000 *Etymologiczny słownik języka polskiego*, Warszawa

Bednarek S.

1995 *Pojmowanie kultury i jej historii we współczesnych syntezach dziejów kultury polskiej*, Wrocław

Berwiński R.

1854 *Studia o literaturze ludowej ze stanowiska historycznej i naukowej krytyki*, t. I i II, Poznań

Bieńkowski W.

1956 *Poprzednicy Oskara Kolberga na polu badań ludoznawczych w Polsce. Podłoże społeczne początków etnografii polskiej*, Wrocław

Bringéus N.A.

1966 *Gunnar Olof Hylten-Cavallius: En studie kring Warend och Widarne*, Lund

Burszta J.

1973 *Oświecenie i romantyzm a słowiańska etnografia i folklorystyka*, „Lud”, t. 57

1974 *Kultura ludowa – kultura narodowa. Szkice i rozprawy*, Warszawa

Bychowiec J.W.

1817 *Rzut oka na Rosyją pod względami historycznym, statystycznym, politycznym, moralnym, naukowym i gustu*, Warszawa

1819 *Prospekt do dzieła pod napisem: Nauka o człowieku co do sprawności jego w życiu ze społecznymi ludźmi, czyli antropologia pod względem pragmatycznym*, Grodno

- Chmielowski B.  
1745–1746 *Nowe Ateny albo Akademia wszelkiej sciencyi pełna, na różne tytuły, jak na classes podzielona, mądrym dla memoriału, idiotom dla nauki, politykom dla praktyki, melancholikom dla rozrywki erylowana*, Lwów
- Damrosz J.  
1988 *Rozwój pojęć podstawowych w polskiej nauce o kulturze ludowej do 1939 roku*, Wrocław–Warszawa
- Estreicher K.  
1961 *Bibliografia polska XIX stulecia*, t. 2, Kraków
- Etnografia...  
1981 *Etnografia – etnologia – antropologia kultury – ludoznawstwo. Czym są? Dokąd zmierzają? (Odpowiedzi na ankietę)*, „Polska Sztuka Ludowa”, t. 35, nr 2
- Fischer A.  
1946 *Ryszard Wincenty Berwiński (1819–1870)*, „Lud”, t. 37
- Gajkowska O.  
1959 *Jan Karłowicz i Ludwik Krzywicki jako reprezentanci dwu nurtów w etnologii polskiej*, Wrocław
- Gawętek F.  
1914 *Bibliografia ludoznawstwa polskiego*, Kraków
- Gingrich A.  
2007 *Rozłamy, szkoły i nie-tradycje: nowe spojrzenie na historię antropologii społeczno-kulturowej w Niemczech*, w: *Antropologia. Jedna dyscyplina, cztery tradycje: brytyjska, niemiecka, francuska i amerykańska*, Kraków
- Grzymała FE.  
1818 *Rys historyczno-statystyczny Cesarstwa Japońskiego*, „Dziennik Wileński”, t. 1, nr 1
- Hreczyna T.  
1817 *Wiadomości z Syberii. Wyjątki z listów Pana Tadeusza Hreczyny, doktora medycyny, pisanych z Hiżygi...*, „Dziennik Wileński”, t. 6, nr 32–36
- Instrukcja...  
1817 *Instrukcja do układania zapisów w przedmiocie statystyki i topografii*, „Dziennik Wileński”, t. 5, nr 25
- Instrukcje...  
1816 *Instrukcje do układania po gimnazjach i szkołach powiatowych zapisów w przedmiotach różnych nauk, wydana od Rządu Głównego Szkół i ogłoszona drukiem r. 1812*, „Dziennik Wileński”, t. 4, nr 20

Jasiewicz Z.

- 2006 *Etnolodzy i etnologia polska przełomu XX i XXI wieku. W poszukiwaniu tożsamości zbiorowej*, w: *Kultura profesjonalna etnologów w Polsce*, red. M. Brocki, K. Górny i W. Kuligowski, Wrocław

Jasiński J.

- 1818 *Antropologia o własnościach człowieka*, Wilno

J. K.

- 1806 *Stan polityczno-geograficzny Rosyi*, „Dziennik Wileński”, R. 2, kwiecień

Kamocki J.

- 1953 *Przegląd kwestionariuszy wydanych w języku polskim*, Poznań

Kaniowska K.

- 1996 *Definicje etnologii w polskiej literaturze przedmiotu*, „Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Ethnologica”, t. 9

Kilka...

- 1850 *Kilka słów o etnologii*, „Pamiętnik Literacki”, nr 29

Kitowicz J.

- 1985 *Opis obyczajów za panowania Augusta III*, Warszawa

Kłoskowska A.

- 1991 *Kultura*, w: *Encyklopedia kultury polskiej XX wieku. Pojęcia i problemy wiedzy o kulturze*, red. A. Kłoskowska, Wrocław

Kołątaj H.

- 1810 *List... do T. M. z Ołomuńca dnia 15 lipca 1802 roku pisany...*, „Pamiętnik Warszawski”, r. 7, t. 2

Kopczyński W.

- 2008 *Kształtowanie się i rozwój etnograficznego muzealnictwa w Szwecji na przełomie XIX i XX wieku. Wiedza o szwedzkich dokonaniach muzealnych i ich recepcja w Polsce*, maszynopis pracy doktorskiej, archiwum IEiAK UAM

Kutrzeba-Pojnarowa A.

- 1977 *Kultura ludowa i jej badacze. Mit i rzeczywistość*, Warszawa

Lelewel J.

- 1826 *O historii, jej rozgałęzieniu i naukach z nią mających*, „Dziennik Warszawski”  
1959 *Wykłady dziejów powszechnych*, w: *Wykłady dziejów powszechnych. Dzieła*, red. M.H. Serejski, t. 3, Warszawa

Lubicz-Czerwiński I.

- 1816 *Rys dziejów kultury i oświecenia narodu polskiego od wieku X do końca XVII w dwóch częściach*, Przemyśl

- Michalski J.  
1958 *„Słownik języka polskiego” Samuela Bogumiła Lindego w opinii współczesnych*,  
*„Studia i Materiały do dziejów Nauki Polskiej. Historia Nauk Społecznych”, z. 2*
- Nastawienija...*  
1812 *Nastawienija dlja sostawienija w gimnazjach i ujezdnych ucziliszczach zapisok po raznym naukam i danych ot Gławnogo Prawlienija Ucziliszcz, Sankt Petersburg*
- Nowosielski A.  
1857 *Łud ukraiński*, t. I i II, Wilno
- Obrzędy...*  
1819 *Obrzędy weselne ludu wiejskiego w guberni mińskiej, w powiecie borysowskim, w parafii hajeńskiej, obserwowane w latach 1800, 1801, 1802*, „Tygodnik Wileński”, cz. 1 i 2, nr 130 i 132
- d’Omalius d’Halloy J.J.  
1852 *O plemionach rodzaju ludzkiego, czyli krótki rys etnografii*, Wilno
- Posern-Zieliński A.  
1973 *Kształtowanie się etnografii polskiej jako samodzielnej dyscypliny naukowej (do 1939 roku)*, w: *Historia etnografii polskiej*, red. M. Terlecka, Wrocław
- Potocki J.  
1959 *Podróże*, Warszawa
- Punkta...*  
1805 *Punkta do zebrania spostrzeżeń i wiadomości w przedmiotach fizycznych...*, „Nowy Pamiętnik Warszawski”, r. 5, t. 18
- Różiewicz J.  
1984 *Polsko-rosyjskie powiązania naukowe (1725–1918)*, Wrocław
- Rutkowski J.  
1959 *Historia kultury i próba systematyzacji jej zagadnień*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, nr 1
- Rymarkiewicz J.  
1849 *Nauka o narodowości, czyli etnologia*, „Szkoła Polska”, t. I
- Rzewuski S.  
1830 *Zastosowanie fizjologii do historii*, „Pamiętnik Fizycznych, Matematycznych i Statystycznych Umiejętności”, R. 1
- Serejski M.H.  
1965 *Początki i dzieje słów „kultura” i „cywilizacja” w Polsce*, w: *Przeszłość i teraźniejszość. Szkice historiozoficzne*, Warszawa

Sierakowski S.

1811 *O pospółstwie krajowym*, Kraków

Stocking G.W.

1968 *On the limits of „presentism” and „historicism” in the historiography of the behavioral sciences*, w: *Race, Culture and Evolution. Essays in the History of Anthropology*, New York

Śniadecki J.

1838 *Teoria jestestw organicznych*, t. I–III, Wilno

Tokariew S.A.

1966 *Istorija ruskij etnografii. Dooktjabr’skij period*, Moskva

Vermeulen H.F.

1995 *Origins and institutionalization of ethnography and ethnology in Europe and USA, 1771–1845*, w: *Fieldwork and Footnotes. Studies in the History of European Anthropology*, red. H. F. Vermeulen, A.A. Roldán, London, New York

1996 *Stowarzyszenia antropologiczne, etnologiczne i etnograficzne. Spojrzenie porównawcze*, „Lud”, t. 80

Wępsień J.

1937 *Bychowiec Józef Władysław*, w: *Polski słownik bibliograficzny*, t. III, Kraków

Woźniak A.

1995 *Oświeceniowy przełom w kulturze a początki ludoznawstwa polskiego*, „Lud”, t. 78

Wróblewski T.

1967 *Z dziejów pojęcia etnografii*, „Łódzkie Studia Etnograficzne”, t. IX

1969 *Wstęp do etnografii. Etnografia, lud, kultura*, cz. 1, Poznań

Zadrożyńska-Barącz A.

1970 *Nowa dziedzina deficytowa – etnografia Europy*, „Etnografia Polska”, t. 14, z. 2

Zawistowicz-Adamska K.

1966 *Wincenty Pol – badacz kultury ludowej*, Warszawa